

MAANDBLAD VAN „OUD-UTRECHT”

VEREENIGING TOT BEOEFENING EN TOT VERSPREIDING VAN
DE KENNIS DER GESCHIEDENIS VAN UTRECHT EN OMSTREKEN

2 JANUARI
1940

ONDER REDACTIE VAN:
G. A. EVERS

15e JAARGANG
Nº 1

UITGAVE DER VEREENIGING. ADRES: VAN SPEIJKSTRAAT 20

MEDEDEELINGEN UIT DE VEREENIGING.

Het Bestuur noodigt de Leden met hun Dames uit tot het bijwonen van de **algemeene (jaar-)vergadering op Dinsdag 30 Januari a.s.**, des avonds te half acht uur precies, in een der zalen van het Hotel des Pays-Bas aan het Janskerkhof.

Agenda:

Opening door den Voorzitter.

Notulen der algemeene vergadering van 30 Januari 1939.

Verslag van den Secretaris over 1939.

Rekening en verantwoording van den Penningmeester over 1939, met verslag der Kascommissie.

Benoeming van een Kascommissie voor 1940.

Verkiezing van Bestuursleden, wegens periodieke aftreding van de Heeren Dr.

W. A. F. Bannier, J. E. Brom en Jhr. Dr. M. R. Radermacher Schorer.

Begrooting voor 1940.

Bespreking der plannen voor 1940, waarbij het Bestuur het bijzonder op prijs zal stellen de wenschen der Leden te vernemen.

Aan Leden, die voorstellen wenschen te doen, wordt verzocht, indien zulks mogelijk is, deze enkele dagen tevoren schriftelijk aan den Secretaris mede te deelen.

Half negen uur precies:

Voordracht van Dr. C. D. J. BRANDT over DE HIERONYMUSSCHOOL EN HET CULTUREELE LEVEN IN UTRECHT.

Namens het Bestuur: H. WALLER, Voorzitter.

*J. W. C. VAN CAMPEN, Secretaris,
(Frederik Hendrikstraat 72).*

UTRECHTSCH E OVERLEVERINGEN.

XV. Ponsen en Angen.

„De nagedachten van Ponciaan en Agnes, door den Roomschen kerkvoogd tot heiligen verklaard, wierdt gehouden den XIV. en XXI. Januarius, en wierden hunne overblyfzelen, onder de benaminge van reliquien bekend, voortyds door bisschop Baldrik te Utrecht gebracht, zorgvuldig bewaard, ook wel in plechtige omme-

gangen gedragen, en het volk vertoond. Op de gemelde dagen wierdt het geheugen dier martelaren godvruchtig, naar het geloof der Roomsche kerke, vernieuwt, en de avonden, ook zomtydts wel de nachten, immers een groot gedeelte der zelve, in veel vreugde met eeten, drinken, danzen, springen en vertooninge van veele zotternyen, doorgebracht. Voor al was het in deeze stadt in gebruik, des avonds na den eeten eenige geschenken, onder het slaan op een bekken om te leiden" ¹⁾).

Bij raadsbesluit van den Maandag na dertiendag (6 Januari) 1456 werd, zooals in het Buurspraakboek staat ingeschreven, dit slaan op bekkens verboden, omdat de gilden kort tevoren een ordonnantie hadden uitgevaardigd, waarbij het bekken-alarm voortaan slechts bij plotseling optredend of dreigend gevaar mocht worden geslagen en dan nog alleen door personen, die daartoe van overheidswege waren aangesteld.

Reeds een jaar later werd dit besluit herroepen en liet de raad in 1457 „opten heyligen XIII avont" (5 Januari) afkondigen:

„Voirt want alle ding weder geset is optie oude gewoente ende haircomen ende nu tsunte Poncien ende tsinte Agnieten anstaende sijn, dair men vrolicheit op te besigen pleecht presenten mit becken te dragen, dat een wijltijts offgeset is geweest, omdes becken-slates will dat geordiniert was. Ende want dat becken-slach nu off is, zoe laet die raet enen ygeliken weten, datmen nu tsunte Ponciens avont ende sunte Agnietenavont die oude vrolicheyt mitten becken waell hantieren sell mogen sonder verboeren. Ende wair yemant die enich becken sloege anders dan op sunte Poncien ende sunte Agnieten avonden, dat soude men rechten mitten zweerde an hoeren live ende yemant, die dair op volgede, dat soude men oec an hem rechten mitten zweerde an hoeren live, sonder yemant dair inne te versconen" ²⁾).

Tijdens zijn reis door Italië in 966 had bisschop Balderik, die van 918 tot 977 bisschop van Utrecht was, te Spoleto een reliek van St. Pontianus, die daar omstreeks het midden der 2de eeuw den marteldood had ondergaan, verworven. Bij zijn terugkeer in Utrecht plaatste Balderik deze reliek in de door Willibrord gestichte, door de Noormannen verwoeste, maar door hem herstelde St. Maartenskapel. Later is ze naar den Dom overgebracht, waar ze met andere relieken groote vereering genoot ³⁾).

In 1459 kreeg Tyman Ysbrant opdracht, om voor den Dom te maken „in die eer Goets ende den heyligen maertelaer sunte Pontiaen een kasse van sulver". Deze reliekschrijn moest in den loop van drie jaren van het zilver, dat de heeren van het Domkapittel den edelsmid zouden verschaffen, gereed komen. Blijkens een inventaris was deze schrijn, die vermoedelijk door den goudsmid Abel voltooid was, in 1502 nog aanwezig en was er behalve zilver ook goud aan verwerkt. Bovendien stond toen ook „tgroote beelt van sunt Pontiaen", dat door den goudsmid Hubert vervaardigd

was, maar dat nu door zijn nazaat Abel „gesmolten ende vermaect” werd, in den Dom opgesteld ⁴⁾).

Drie jaren voordat bisschop Balderik de relik van St. Pontianus verwierf, reeds in 963, had hij door bemiddeling van den graaf van Blois de relieken van St. Agnes en St. Benignus uit Veuves aan de Loire verkregen. Ook deze overblijfselen werden eerst in de St. Maartenskapel, later in den Dom geplaatst ⁵⁾). Vermoedelijk had de overbrenging naar den Dom in 1418 plaats, want in dat jaar verleende bisschop Frederik van Blankenheim een aflat van 40 dagen voor allen, die de plechtige bijzetting der relieken van de hl. Agnes op 13 Augustus van dat jaar bijwoonden. Onder grooten toeloop van het volk uit wijden omtrek, met veel geestelijken en prelaten werd St. Agnes' lichaam in een zilveren bewaarkas geplaatst en overgebracht ⁶⁾).

Vermoedelijk verwierf Pontianus sinds dien bijzondere vereering in het oude Utrecht, had op zijn naamdag (14 Januari) de grootste toeloop van volk naar de stad plaats en ontstond op en om dien dag allengs de voornaamste jaarmarkt, niettegenstaande het daartoe zeer ongunstige jaargetijde. Ze groeide tot een veertiendaagse kermis uit, die op den Vrijdag na Driekoningendag aanving, op 25 Januari eindigde, en in welk tijdvak ook de vierdag van St. Agnes viel.

Misschien hield nu het langzamerhand opgekomen gebruik, onder den naam van Ponsen en Angen bekend gebleven, met deze kermis verband, ontvingen op St. Pontiaansdag de jongens een kermisgeschenk van de door hun uitverkoren meisjes, en gaven een week later, op St. Agnesdag, de jongens een tegengeschenk aan de meisjes met wie zij de kermisvreugde hadden gedeeld.

Na de hervorming, in 1614, toen ze niet meer aan een kerkelijke feestviering was verbonden, werd de grootste jaarmarkt van Utrecht naar een gunstiger jaargetijde verzet en de Pontiaansmarkt in een Maria Magdalenamarkt (22 Juli) van overeenkomstigen duur veranderd ⁷⁾). Over het Ponsen en Angen werd sinds dien niets meer vernomen.

E.

1) K. Burman, Utrechtsche jaarboeken van de vijftiende eeuw. Dl. II. Utrecht, 1751. 8°. Blz. 302—303.

2) Vgl. Burman t.a.pl. Blz. 343.

3) Annalen van het kapittel van St. Marie te Utrecht. Uitgegeven door S. Muller Fz. In: Bijdragen en mededeelingen van het Historisch genootschap XI (1888), blz. 473. En in: Annales Egmundensis. Uitgegeven door O. Oppermann. (Werken uitgeg. door het Historisch genootschap 3de s. LXI). Utrecht, 1933. Blz. 126.

4) G. Brom, Middeleeuwsche kerksieraden [volgens inventarissen van Utrechtsche kerken]. In: Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht XXVI (1900), blz. 238—242 en 249—251.

5) Annalen van het kapittel van St. Marie. T. a. pl.

6) Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht LIV (1930), blz. 250—252.

7) Hoe de vroedschap in 1614 de jaarmarkt reorganiseerde. In: Maandblad van „Oud-Utrecht” XIII (1938), blz. 79—82.

BEETS EN DE UTRECHTSCH E WATERLEIDING.

Van bevoegde zijde werd ons de opmerking gemaakt dat Beets' gedicht „Voor de Utrechtsche Waterleiding” van 24 September 1873 niet gemaakt kan zijn bij het tot stand komen van deze nuttige instelling ¹⁾. Een nader onderzoek deed dit ons in bijzonderheden blijken. Immers bestek en voorwaarden werden eerst in 1881 ingediend ²⁾, waarop in April 1883 de in werking stelling der nieuwe leiding feestelijk werd gevierd ³⁾.

Beets heeft in zijn gedicht blijkbaar alleen uiting willen geven aan zijn blijdschap over het vooruitzicht op een waterleiding. Wat gaf hem hiertoe aanleiding?

Een ongeteekend stuk met opschrift „Een lokaal belang” aan het hoofd van het Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad van 23 September 1873 geeft ons hierop het antwoord.

Wij lezen daar, dat de naderende cholera de behoefte aan goed drinkwater dubbel deed gevoelen. Wel had het Dagelijksch Bestuur reeds maatregelen genomen tot verbetering van de openbare pompen op Vredenburg en Neude, maar hoe weinig afdoende deze waren, blijkt uit het verslag der cholera-commissie en van de vereeniging tot verbetering van de volksgezondheid. „De bodem van Utrecht”, zoo schrijven de beide commissies, „is een walgelijke verzamelaarsplaats van vuil, dat sedert eeuwen door de bewoners is voortgebracht. . . . Omdat uit een vervuilde bodem geen zuiver drinkwater te wachten is, stellen de commissiën voor, water van buiten af door eene waterleiding in de stad te voeren en door een pijpennet overal in de woningen te brengen. Dat voordeel heeft reeds Amsterdam en zullen weldra ook Rotterdam en 's Hage genieten. De kosten van aanleg zijn zeker groot. Maar waarvoor kan eene stad eerder sommen besteden dan om den inwoners goed water te bezorgen, en daardoor voor de gezondheid der burgers zorg te dragen?”

Hierop verscheen in het Utrechtsch Dagblad van 25 September 1873, eveneens aan het hoofd, het volgende stukje:

Hulde betuigende aan de wakkere mannen, die het plan hebben gevormd Utrecht van zuiver water te voorzien, voegen wij daarbij gaarne een woord van dank aan den hoog geachten dichter, die Utrecht belangwekkende woorden toeroept: „Voert water aan!” — Dit vers klinkt van mond tot mond, opdat de gave van den goeden God spoedig naar ons kome, in reine en heldere stroomen, en gezondheid voor onze 60.000 medeburgers aanbrengt.

Voor de Utrechtsche Waterleiding.
 Voert water aan, voert water aan,
 In frissche, heldre stroomen,
 Zooals de hooge God het geeft,
 Voor nog de mensch 't bedorven heeft;
 Voert water aan, voert water aan,
 Laat, laat de godsgaaf kome!

Voert water aan, voert water aan,
 Uit zilvren waterwellen!
 Geen drab, waar ziekte en dood uit gist,
 Maar zuivre bron, dit 't bloed verfrischt;
 Voert water aan, voert water aan,
 Dat kranken doet herstellen!

Voert water aan, voert water aan,
 Voor armen en voor rijken!
 Voor 's rijken goud, door kunst en kracht
 Den armsten broeder toegebracht;
 Voert water aan, voert water aan,
 Waar liefde en trouw uit blijken!

Een burgerkroon, een liefdekrans,
 Die nimmer moet verflensen,
 Waarin zich doorn noch distel mengt,
 Voor 't hoofd dat deze weldaad brengt,
 En water schenkt, goed water schenkt,
 Aan zestig duizend menschen!

24 Sept.

B.

Intusschen was het nog niet zoo ver. Uit het gedrukte raadsverslag van Donderdag 25 September 1873 blijkt, dat de meerderheid van den raad wantrouwig stond tegenover de waterleiding: „Als we hier vonden goed water, dan is dat beter dan een waterleiding, want het is veel zekerder als men het uit putten kan halen. Dan behoeven we geen waterleiding. . . . Wat krijgen we door een waterleiding? Water uit de Lek en dat is akelig water. Noodig is dat hier goed water komt en niet eenig en alleen een waterleiding. Men moet erkennen dat goed water uit putten veel grooter weldaad is voor de gemeente”.

Zoo bleef dus alles bij het oude. Tot bespottung van dezen toestand verscheen in Mei 1876 „Utrechts waterlied” door Saltando, gedrukt bij G. A. van Hoffen te Utrecht ⁴⁾). Prijs 1 cent. De eerste twee der zeven strofen luiden:

„De slaapmuts af — en eisch terstond
 De reorganisatie
 Van alles dat ge onhoudbaar vondt;
 Om 't even — door privaten-bond
 Of beerput-agitatie.

Voer reuk- en smaakloos water aan,
 Om ons voor goud te drenken;
 En laat dat uit een ferme kraan,
 Van Sterrebosch tot Maliebaan
 Schiedammermatig schenken.”

Ook toen in 1883 de waterleiding eindelijk een feit was geworden, bleek de tegeningenomenheid nog groot. Veel families wilden de leiding niet in hun huis hebben — uit vrees voor het springen van de buizen bij vorst — en lieten die door den tuin en alleen in de keuken aanleggen. Voor persoonlijk gebruik bleef men de voorkeur geven aan het putwater. Of men wilde zelfs in

het geheel geen waterleiding in huis hebben. Tot deze vreesachtigen behoorde ook . . . Nicolaas Beets: het heeft geduurd tot 1912, eer het door hem bewoond geweest zijnde huis bij de waterleiding werd aangesloten.

C. C. v. d. G.

-
- 1) Zie het vorige nr. van dit blad. Blz. 74.
 2) S. Muller Fz., Supplement Catalogus Bibliotheek Utrecht. Utrecht, 1906, nr. 1747.
 3) Van Overbeek de Meyer, De drinkwaterleiding te Utrecht. Utrecht, 1885. 8°. Blz. 1. Aldaar nr. 1751.
 4) Aldaar nr. 1741 10*.
-

BOEKAANKONDIGINGEN.

Willibrordiana 1939, V. — Behalve tot het verschijnen van een aantal boekwerken, werd de Willibrord-herdenking ook aanleiding tot de publicatie van talrijke tijdschriftartikelen over den geloofsverkondiger. Met de aankondiging der voornaamste daarvan wordt hier thans een begin gemaakt.

Dr. W. Lampen schreef een klein artikel over *St. Willibrord en de Liturgie* in „*Ons Liturgisch Tijdschrift*”, 24e jaargang 1938—'39, blz. 30—34, waarin hij er op wijst, dat de invoering van de romeinsche liturgie in ons vaderland grootendeels aan St. Willibrord te danken is. Onze kennis daarvan wordt in hoofdzaak verkregen uit het beroemde *Kalendarium* van den apostel, vroeger eigendom van de abdij Echternach, thans van de Bibliothèque Nationale te Parijs. Want dit handschrift, dat op de utrechtsche tentoonstelling zoo zeer de aandacht heeft getrokken, bevat niet alleen de langzamerhand algemeen bekend geworden marginale aantekening van Willibrord met een persoonlijke inhoud, maar het essentieele ervan bestaat in de optekening van te vieren feesten en te herdenken personen.

Dieper en uitvoeriger intusschen

dan Prof. Lampen ging Dom. A. Beekman, O.S.B. op het handschrift in, toen hij zijn artikel over *De Kalender van den H. Willibrordus* schreef in „*Egmondiana*”, (Benedictijnsch tijdschrift voor geestelijk leven en geschiedenis), 3e jaargang 1939, blz. 1—11. Vooreerst vernemen wij iets over de lotgevallen van het geschrift. Het werd in het eerste kwart der 17e eeuw in het Karthuizerklooster te Trier ontdekt door den Jezuiet Heribert Rosweyde (geboren Utrechtenaar), den stichter van de beroemde *Acta Sanctorum* en door hem ter bestudeering meegenomen naar Antwerpen. Later is het naar zijn plaats van oorsprong Echternach teruggekeerd. Met andere schatten werd het door Napoleon als luxemburgsche buit mee naar Parijs gevoerd en, ofschoon het Congres van Weenen van 1815 bepaalde, dat de talrijke handschriften, door den veroveraar overal ontvreemd, moesten worden teruggegeven, bleef het, waarschijnlijk wel omdat het onaanzienlijke Luxemburg op genoemd Congres niet vertegenwoordigd was, te Parijs. Vervolgens legt de schrijver uit, wat men onder een martyrologium (het eerste gedeelte van den band) te verstaan heeft, om daarna

aan het tweede gedeelte, den Kalender, dien hij op het jaar 704 meent te kunnen dateeren, zijn aandacht te wijden. De inhoud bestaat in hoofdzak uit de vermelding der kerkelijke feestdagen, die in Willibrords dagen en milieu gevierd werden: Kerstmis, Besnijdenis, Driekoningen, Goeden Vrijdag, Hemelvaart, Pinksteren, eenige Mariafeesten, de gedenkdagen van St. Jan den Dooper, de Apostelen en tal van andere heiligen. Ook vele overleden, vrome en gedenkwaardige personen uit Willibrords eigen omgeving werden er in opgeteekend. Verder bevat de kalender nog de notitie van twee, waarschijnlijk door den bisschop zelf verrichte kerkwijdingen te Waalre en Ruimel en eindelijk eenige aantekeningen van historischen aard, die tot voor kort aan de aandacht zijn ontsnapt. Zij vermelden den sterfdatum van Karel Martel, den slag in het woud van Cotia (le forêt de Compiègne) in 715, een slag bij Vinciacum (bij Kamerijk) in 717 en een gevecht bij Nirac, waarover men nergens anders iets vermeld vindt. Deze gebeurtenissen moeten voor Willibrord, op wiens levenswerk de lotgevallen der frankische regeering van invloed waren, van bijzonder belang geweest zijn en een vermelding in zijn kalender waard.

In denzelfden jaargang der „Egmondiana”, blz. 57—62 en 81—87 publiceerde Dom. C. de Booy, O.S.B. zijn vertaling van *Het Leven van Sint Willibrord van Alcuin*, met weglating van de hoofdstukjes 14—23, waarin enkele wonderdadige gebeurtenissen vermeld staan. De vertaling verdient den lof betrouwbaar en aangenaam leesbaar te zijn en de oudste levensbeschrijving van St. Willibrord, onopgesmukt en zonder geleerd commentaar voor een breeden

lezerskring toegankelijk hebben gemaakt.

Een interessante studie over *Liturgische Kloostergebruiken uit den tijd van St. Willibrord* door Dom. C. Coebergh (blz. 44—47 en 63—68), waarin vooral op de beteekenis van Joannes Archicantor gewezen wordt, zal in den jaargang 1940 der „Egmondiana” nog worden voortgezet.

Op geheel ander terrein ligt de beschouwing, die Dom. F. Nieuwenhuys, O.S.B., op blz. 33—43 van het meergenoemde tijdschrift geeft *Bij de Beeltenis van St. Willibrord, geschilderd door Bloemaert*. In de St. Adelbertus-priorij te Egmond bevinden zich nl. twee levensgrootte schilderijen (240 × 145 cm.) voorstellende St. Willibrord en St. Bonifacius. Zij heeten werk te zijn van Abraham Bloemaert, maar de schrijver houdt ze, en terecht, voor niet onverdienstelijke copieën. Het Willibrord-schilderij wordt bij het artikel gereproduceerd. Abraham Bloemaert, van wien een aantal levensbijzonderheden worden medegedeeld, vervaardigde schilderijen van Willibrord en Bonifacius, die door zijn zoon Cornelis en de teekeningen van tien andere vaderlandsche heiligen, die door zijn zoon Frederik op koper werden gebracht. Zij vormen samen de bekende serie gravuren (47 × 30 cm.), o.a. voorkomend in de „Kerkelijke Historie en Outheden” van Van Heussen en Van Rijn. (De Willibrord-gravure werd onlangs nog gereproduceerd in het Jaarboekje 1939, tegenover blz. 23). Het is den schrijver onbekend, waar de twee door Abraham vervaardigde schilderijen gebleven zijn. Het zal hem daarom verheugen te vernemen, dat het Willibrord-schilderij eigendom is van het museum Boymans, dat het in bruikleen aan het Kunsthistorisch Instituut der Rijksuniversiteit te Utrecht

afstond. Het doek (102 × 71 cm.) was dezen zomer op de Willibrordtentoonstelling te zien.

Dom. Nieuwenhuys brengt de vervaardiging van de beide schilderijen en ook de opdracht der gravuren, resp. aan Joannes Wachtelaer en Jacobus de Gouda S.J. in verband met wat Fruin genoemd heeft: de „Wederopluiking van het Katholicisme” in ons land. Inderdaad is daarvoor veel te zeggen. Vooral omstreeks 1608—1610, op welken tijd Abrahams doeken ongeveer gedateerd zullen moeten worden, ijverde de utrechtsche geestelijkheid zeer voor de financiering van het Hollandsch College te Keulen, een der plaatsen, waar de toekomstige clerus werd opgeleid, toen die opleiding hier te lande onmogelijk werd gemaakt. Juist in dien tijd van vervolging bloeide de devotie tot St. Willibrord en St. Bonifacius sterk op. De Kapel van het Keulsche College was toegewijd aan beide heiligen.

Naar dezelfde periode van herstel van het Katholicisme, — de term Contra-Reformatie karakteriseert deze opleving onjuist, maar is nu eenmaal geijkt —, geleidt ons een artikel van (Prof.) B. v(an) K(leef) in „de Oud-Katholiek” van 3, 10 en 17 Juni 1939, getiteld „De Broederschap van de Genade Gods”. De in 1583 door de utrechtsche kapittels tot algemeen vicaris benoemde Sasbout Vosmeer zag „blijkbaar in het oprichten van een broederschap een krachtig en effectief middel om de verstrooide katholieken door een sterken geestelijken band aan elkaar te binden, de godsvrucht te vermeerderen en de geteisterde kerk weer tot nieuwen bloei en luister te brengen”. Zij kwam eind 1602 of begin 1603 tot stand

onder den titel van „de Genade Gods” en onder patronaat van de H.H. bisschoppen Bonifacius en Willibrordus. Na de verplichtingen, die de leden op zich namen, uiteengezet te hebben, wijst de schrijver op de merkwaardigheid, dat Bonifacius in den stichtingsbrief en vele andere daarop volgende stukken vóór Willibrord genoemd wordt. De duidelijke voorkeur, die Vosmeer o.a. daardoor aan den eerstgenoemden geloofsverkondiger boven den tweeden gaf, berust blijkbaar hierop, dat hij „van meening is geweest, dat Willibrordus alleen de geloofsprediker is geweest, maar dat zijn werk geen stand gehouden heeft, terwijl dan Bonifacius de man zou zijn geweest, die het verwoeste werk van Willibrordus weer heeft hersteld”. Deze zienswijze moet een zekere aantrekkelijkheid gehad hebben in het begin der 17e eeuw. Vosmeers opvolger Rovenius schijnt echter een andere meening toegedaan te zijn geweest en in zijn statuten van 1630 zien wij dan ook Willibrord de eerste plaats innemen. Concreter dan in Vosmeers stichtingsbrief worden in de Statuten van 1630 doel en verplichtingen der broederschap omschreven. Zij beoogde: vermeerdering der godsvrucht, ondersteuning der armen, onderrichting der onwetenden en bekeering der ongelovigen en was gegrond op het orthodoxe geloof volgens de belijdenis van paus Pius IV. De broederschap verloor haar beteekenis, toen een eenigszins geregeld kerkelijk leven niet geheel onmogelijk meer was, zij het in stilte en ten koste van zware finantieele offers. Dat was na de vrede van Münster van 1648.

J. W. C. VAN CAMPEN.